

Magda Nyberg:

Hvor går grænsen

– for tyske låneords indtrængen i jysk?

Lærer M.B. Ottsen (f.1859 i Hostrup lidt øst for Tønder) udarbejdede i sit otium en ordbog (32 kladdehæfter) over sin egen vestsønderjyske dialekt. Ordbogen blev udgivet i årene 1963-1969 i udvalg for Folke- maals Publikationer (Serie A nr. 21). Den omfatter 4 bind og behand- ler ca. 10.000 enkeltord.

I denne ordbog er medtaget en lang række høj- og plattyske låne- ord, som er eller for manges vedkommende var gængse i sønderjysk dialekt, men som er ukendte eller sjældent brugte i rigsmål. Med disse låneord har jeg beskæftiget mig i en årrække.

Nu kan man interessere sig for låneord af mange årsager, man kan interessere sig for, hvad det er for en slags ord, der indlånes. Er det ord, der tilhører særlige fag- og sagområder (som landbrug, håndværk, byg- geskik, indbo), eller hører de til kulturlivet i almindelighed?

Man kan også se på, hvordan selve låneprocessen forløber. Behol- der ordene deres fremmede form, eller omformes de, så de kommer til at stemme overens med det låntagende sprogs lyd- og formsystem? Beholder man f.eks. udtalen *ts* i et ord som *Zweck* (= formål; i forbin- delsen “det har ingen Zweck” = det er formålsløst), eller tilpasser man det og siger *svæk*? Eller oversætter man simpelt hen det fremmede ord til dansk, således som det sker med f.eks. plattysk *Schaapkop*; ordet kan i plattysk anvendes om børnesygdommen fåresyge, og denne anvendelse har man indlånt i sønderjysk via et oversættelseslån: *få·rho’j* = fåresyge.

Man kan endelig interessere sig for låneordenes geografiske udbre- delse. Hvor langt op i Jylland kan de træffes? Forekommer de også i ømålene?

For at få et overblik over den geografiske udbredelse kan man – for det første – slå ordene efter i H.F. Feilbergs *Ordbog over de jyske almuesmål* (1886-1914).

Man kan – for det andet – undersøge det jyske materiale, der foreligger i Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning (Aarhus Universitet) og på Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns Universitet). På sidstnævnte sted kan man desuden gennemgå, hvad der foreligger af stof inden for ømålene (det har faktisk vist sig, at mange af de låneord, der træffes i sønderjysk også kendes på øerne – især på Ærø, der jo har været administreret sammen med Sønderjylland op til 1864; men også på Fyn, de sydfynske øer og Langeland forekommer de i ret stort tal). Dette arkivmateriale består dels af oplysninger indsendt til institutterne af dialektinteresserede lægfolk, dels af optegnelser foretaget af sprogforskere, dels af udskrifter fra trykte kilder (dialektlitteratur, dagbogsoptegnelser, breve, gamle retsdokumenter m.m.).

Og endelig – for det tredje – kan man med stort udbytte gennemgå de spørgelistebesvarelser, som over en lang årrække (fra begyndelsen af 1950'erne) er indgået til Jysk Ordbog, indsendt af det store meddelelserkorps, der har stillet sig til rådighed med oplysninger til ordbogen.

Det sidste har jeg gjort for 80 låneords vedkommende, som har været medtaget på de udsendte spørgelister.

Hvis man sammenligner de udbredelsesmønstre, der kan konstateres i spørgelistebesvarelserne, med tilsvarende oplysninger i Feilbergs ordbog eller i dialektinstituternes materiale, vil man konstatere, at der i de fleste tilfælde hersker overensstemmelse mellem de tre slags kilder.

Men i ikke helt få tilfælde giver spørgelistebesvarelserne en præcisering af udbredelsen, fordi man her har langt større belægstæthed end hos Feilberg og i arkivmaterialet. Man får en mere præcis fornemmelse af udbredelsens maksimale omfang, ligesom man får et indtryk af, om et ord er almindeligt brugt, eller det kun anvendes i bestemte sammenhænge. Ofte kan man erfare, at ordet nu til dags er ukendt, eller at det måske kun bruges af meget gamle mennesker.

I andre tilfælde viser det sig ud fra spørgelistebesvarelserne, at et ord har større geografisk udbredelse end angivet hos Feilberg, ligesom der undertiden meddeles betydninger, som afviger fra de i forvejen kendte. Undertiden anføres der også afvigende udtaleformer.

I det følgende skal jeg med nogle udvalgte eksempler illustrere, hvordan spørgelistebesvarelsene kan udvide vores kendskab til et ords geografiske udbredelse og betydningsomfang.

- 1° Eksempler på præcisering af udbredelsen inden for et allerede fastlagt område.

tadder (tarre) = boghvede.

Feilberg oplyser, at ordet forekommer i Nord-, Vest- og Mellemslesvig (det sidste område ligger syd for grænsen).

Af spørgelisterne fremgår det, at betegnelsen *tadder* ikke forekommer i det nordøstligste hjørne af Sønderjylland: egnen omkring Haderslev, strækkende sig mod syd til Løjtland. Her anvender man betegnelsen *boghvede* (udtalt *bo·chet*).

løbbes, løbbels = lerkugle (til at spille kugler med).

Feilberg anfører kun ordet i formen *løbbes* – fra Valsbøl (syd for grænsen, lidt vest for Flensborg), fra Vestslesvig og fra Darum (lidt nord for Ribe).

Ifølge spørgelistebesvarelsene træffes *løbbes* tæt belagt i hele det sønderjyske område, bortset fra Als, hvor betegnelsen fortrinsvis er *nøbbes*. Desuden findes *løbbes* mere spredt belagt i sydligt nørrejysk op til en linje Varde-Kolding.

Formen *løbbels* træffes i et vestsønderjysk område, hvor den er fremherskende i forhold til *løbbes*. Det er den gængse betegnelse fra Tønder til lidt syd for Ribe.

- 2° Eksempler på udvidelse af det geografiske område.

beram (i udtrykket ‘på beram’ = på slump, efter skøn).

Feilberg anfører kun udtrykket fra sydligt nørrejysk (Darum og Anst) samt fra Als.

En gennemgang af spørgelistebesvarelsene viser, at udtrykket er velkendt over hele Jylland, svagest repræsenteret i det midtøstjyske område, på Djursland og i Vendsyssel.

bon-bon, bom(-bom) = slik (bolsjer, konfekt o.a.; ordet er lånt fra fransk via plattysk).

Feilberg har kun ordet repræsenteret med et belæg fra Darum (Sydvestjylland).

Ifølge spørgelistebesvarelsene er ordet almindeligt først og fremmest i Sønderjylland, hvor det er meget stærkt repræsenteret. Men også i området lige nord for synes ordet at være velkendt, undertiden i sammensætningen *sukkerbom*. Ordet er – om end kun sporadisk – kendt op til en linje Skern å - Vejle.

dørns = opholdsstue, dagligstue.

Feilberg anfører ordet fra Syd- og Mellemslesvig (begge områder syd for grænsen), desuden fra Fanø samt fra et vestligt område op til Skern å.

Ifølge spørgelistebesvarelsene kan ordet mod vest træffes et stykke længere mod nord, nemlig til Nissum bredning, mod øst når betegnelsen op til Vejle fjord. Ordet er kraftigst repræsenteret i Sønderjylland; i Nørrejylland mindskes belægstheden, jo længere nordpå man kommer.

3° Eksempler på udvidelse af det geografiske område samt tilkomst af afvigende betydning.

pisel = storstue (der som oftest lå i enden af stuehuset og sjældent kunne opvarmes).

Feilberg anfører udelukkende sønderjyske og mellemslesvigske eksempler.

Arkivmaterialet og spørgelistebesvarelsene viser imidlertid, at ordet kan træffes, om end spredt, op til en linje Esbjerg-Kolding. Med hensyn til betydningen kan man registrere et skred fra 'storstue' til 'mindre opholdsstue' (altså samme betydning som *dørns*) i nogle af de nordligste belæg. Det drejer sig om lokaliteter som Hjortlund lidt nord for Ribe, Taps og Sønder Stenderup (to af de 8 sogne lige syd for Kolding). Her i yderkanten af området, hvor *pisel* kan forekomme, synes man at være blevet usikker på ordets betydning.

skuster (*schuster*) = skomager; undertiden med nedsættende betydning om ufaglært skomager: skoflikker.

Feilberg anfører belæg fra så spredte lokaliteter som Fjorde (Sydslesvig), Agerskov (Sønderjylland) og Agger (sydspidsen af Thy). Desuden findes det i Darum (Sydvestjylland).

I spørgelistebesvarelsene træffes glosen i sin neutrale betydning

‘skomager’ tæt repræsenteret i Sønderjylland og desuden i et nørrejysk område op til en linje Skern å - Vejle; lidt svagere repræsenteret er denne betydning af ordet i det øvrige Jylland.

I nedsættende eller spøgende anvendelse er ordet spredt afhjemlet i store dele af Jylland, dog er der ingen eksempler registreret nord for en linje Randers-Holstebro.

Endelig anvendes ordet i betydningen ‘sær fyr’, altså som nedsættende personbetegnelse i almindelighed. Denne anvendelse forekommer sporadisk i Nordvestjylland (Møborg), i Vesthimmerland (Ulstrup) og i Midtøstjylland (Vinderslev ved Silkeborg) – men tæt belagt i Vendsyssel.

Jo længere nordpå vi kommer, des mere fjerner betydningen sig altså fra ‘skomager’ (faglært eller ikke-faglært), og ordet går over til at være en nedsættende personbetegnelse i almindelighed. Det fremgår tillige af besvarelserne, at ordet er forældet; mange oplyser, at kun de gamle anvendte det.

buddike (*bojek*, *bork* mv.) = æske med (eller uden) låg, oprindelig lavet af træ.

Feilberg angiver betydningen ‘lille rund drejet trææske med låg, brugelig til sæbekop, smørbeholder’. Betegnelsen er belagt fra Thy, Mors, Vendsyssel, Nordvestjylland, Fanø og Anst (lidt vest for Kolding).

Ifølge spørgelistebesvarelserne betegner *buddike* en smørbeholder eller en beholder til andre madvarer – også til mælk og øl. Materialet kan være træ, porcelæn, glas og metal. Denne betydning er den almindeligste og forekommer kraftigt repræsenteret i Sønderjylland og i det sydlige Nørrejylland op til en linje Varde-Vejle. Ret svag er repræsentationen i det øvrige Jylland, og betegnelsen mangler tilsyneladende helt i en del af Ringkøbing amt (Ulfborg, Hind, Bølling og N.Horne herreder).

I betydningen ‘madtejne’ – altså den madkasse af træ man bragte med i marken – forekommer ordet sporadisk over hele Jylland (bortset fra det ovenfor nævnte område omkring Ringkøbing).

Som betegnelse for en æske til sygrej, knapper, smykker, eller diverse småting er ordet kendt over hele Jylland (stadig bortset fra Ringkøbing-egnen).

Som betegnelse for tobaksæske er ordet registreret fra 2 lokaliteter, nemlig Vejstrup (lige syd for Kolding) og Skagen landsogn.

I en enkelt meddelelse – fra Egå ved Århus – anvendes ordet som betegnelse for en lille beholder til at hænge om halsen. Heri kunne fx opbevares en mønt til offer i kirken. Fra to lokaliteter (Hvilsager på Djursland og Ø.Hornum i det nordlige Himmerland) siges *buddike* at betegne en læddike (det lille rum i en kiste, hvori man gemte penge og småting). Skulle der mon være tale om en sammenblanding af de to ord *læddike* og *buddike*? De minder jo typemæssigt om hinanden, desuden foreligger der et vist betydningsfællesskab: beholder af en eller anden art. Da begge ord længe har været ret sjældent brugte, kan en sammenblanding let opstå.

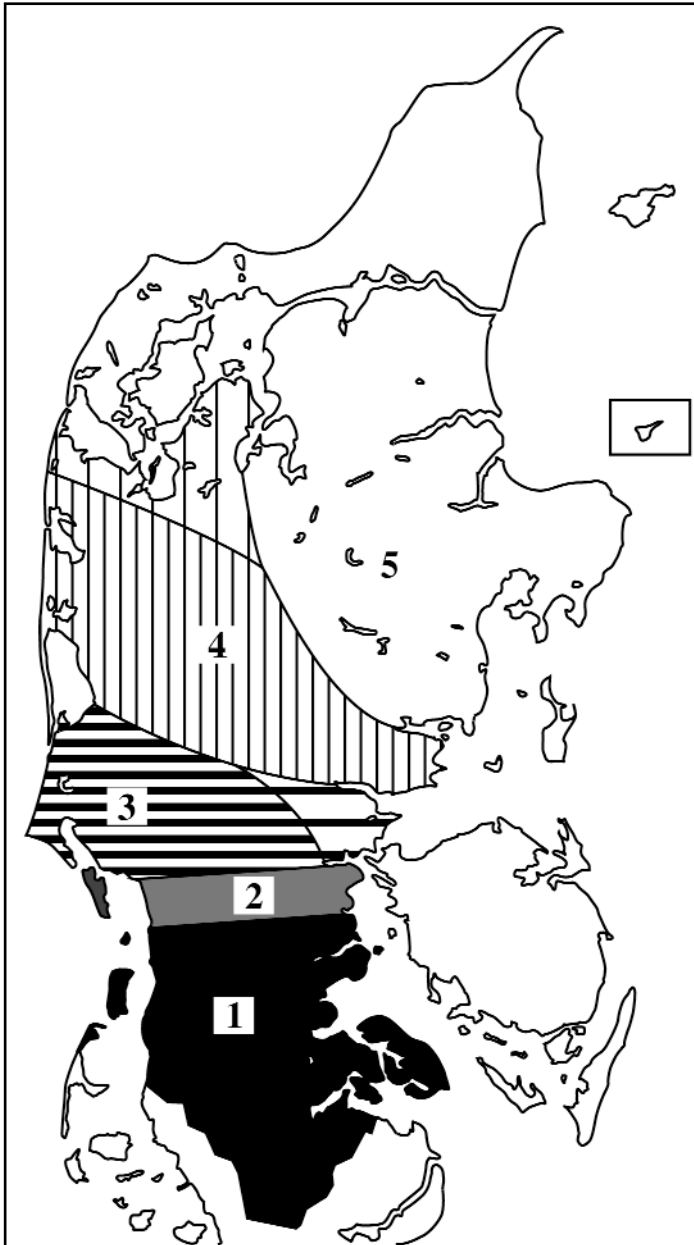
Til sidst skal jeg omtale nogle oplysninger, som jeg ikke rigtigt har kunnet forklare mig. Det drejer sig om to sønderjyske og et nordvestjysk belæg. De to sønderjyske meddelere skriver: “Jeg kender ikke en sådan ske” og “Det er ikke en ske, det er en smørkrukke”. Den nordvestjyske meddeler skriver: “Har hørt en ske omtalt som en *bojk*”.

Hvordan er begrebet ‘ske’ kommet ind i overvejelserne over ordet buddikes betydning? Kan der være tale om en fejllæsning af ordet *buddike* som buddiske? Eller er det mon betegnelsen *potageske*, der spøger i baggrunden? Det ville være interessant, om Jysk Ordbogs meddelere kunne bidrage til opklaringen af dette ejendommelige betydningskred.

Som en lille ekstra kommentar til *buddike* kan jeg oplyse, at ordet (som er indkommet via tysk), egentlig er det samme som latinsk *apotheca* og græsk *apothēkē* (jf. også *bodega*, *butik*). Ordet betød oprindeligt ‘forråds-kammer’, ‘vinlager’, og udviklede sig herfra til at betegne en stor beholder til opbevaring af forråd. Betydningsudviklingen er unægtelig løbet langt, når *buddike* tillige kan betegne en “lille beholder til at hænge om halsen”.

Et vigtigt moment i mine låneordsundersøgelser har været at finde frem til et geografisk mønster for de undersøgte ords udbredelse. Et sådant mønster synes så småt at tegne sig, jf. kortet næste side.

Som man ville vente, findes mange af de undersøgte låneord kun i Sønderjylland (område 1). I de tilfælde, hvor de når ud over Sønderjylland, træffes de i ret stort antal, men knap så tæt belagt, op til en linje Esbjerg-Kolding (i område 2). En ny grænselinje går fra Skern å til Kolding/Vejle. Lidt færre ord når herop i område 3, og de er gennemgående kraftigst repræsenteret i den vestlige del. Et endnu mindre antal træffes op til en linje Lemvig/Skive-Horsens (dvs. i område 4) og stadig kraftigst repræsenteret mod vest. Kun en ganske lille del af ordene kan træffes også i det øvrige Nørrejylland (område 5) og da ofte med temmelig spredte forekomster.

Der foregår med andre ord, når vi bevæger os op gennem Jylland fra syd til nord, en gradvis mindskelse i antallet af låneord og en gradvis mindskelse i tætheden af deres forekomster. Til afklaringen af dette udbredelsesmønster har spørgelistebesvarelserne ydet et meget vægtigt bidrag.